

A műhely aggodalma és bizonyossága

1970-ben jelent meg az *Anyám könnyű álmot ígér* — 1980-ban szintén a Kriterionnál az *Évek — hazajáró lelkek* című (cikkek, naplójegyzetek műfaji megjelöléssel ellátott) legutóbbi Sütő András-kötet. A közbeeső évtizedben — a hetvenes években — Sütő a romániai magyar irodalom legreprerzentatívabb egyénisége: a közönséget és a közösséget leginkább foglalkoztató, a romániai magyar írásbeliséget a magyar kultúra egészében is leginkább képviselő író. Természetes, hogy az irodalmi hatás szociológiájából a divatszertőség (a *Sütő-divat*) elemzése sem maradhatna ki — s ennek kapcsán történelmi, politikai és kulturális tudatunkról, annak hetvenes évekbéli változásáról is sok érdemleges észrevételt lehetne tenni. Most azonban hipotéziseknél többet még aligha kockáztathatunk meg.

A hetvenes évek irodalomtörténetében (amelynek tíz évét Sütő újabb könyve a maga írói perspektívájából is lezárja) a Sütő-divat egy mélyebb igény kifejezője — s a divat társadalompszichológiai kategóriájának pozitív jelentése ezúttal éppen abban áll, hogy Sütő könyvei, műfajai és mondanivalói meg is felelnek az igénynek, alakítják is azt. Divatos, mert állandóan és szuverén módon az igény erőterében van. Ezt az igényt a hatvanas évek végének társadalmi és kulturális változásai konkretizálják, amikor a politikai hangsúly a nagyobb lehetőségekre esik, s az alkotói folyamatosság adott nemzedéki rendszerében a hetvenes évek művei valószínűsítik meg. (Sütő a hatvanas években alig közül — jelen kötetben két írás jelzi ezt a periódust —, de valószínűleg átéli az alkotói szembesülésnek és belső továbblépésnek azt a purgatóriumát, amely nélkül lehetetlen volna a hetvenes évek teljes vértetéti műalkotásrendje.)

Lényegében nagyon is elemi igényről van szó: arról, hogy a romániai magyarság mennyire erősen igényli saját korszerű történelmi és társadalmi tudatát. Az igény társadalomontológiai, tehát állandóan ható erő — jóllehet történelmi korszakokként más és más intenzitással és formákban jelentkezik. Ennek a társadalomnak alapvető jellemzője azonban az, hogy létezési folyamatosságában és rendjében a tudati elemek döntő szerepet játszanak — mint ahogy minden nemzetiség esetében így van. Az öntudat-igény reneszánsza az utóbbi évtizedekben több hullámban jelentkezett, s az a reneszánsz, amelyik a legutóbbi évtizedre esik, éppen a korszerűsége várákózó magatartásé. Korszerűsége — többek között irodalmi vonatkozásban — az is értendő, hogy a középnemzedék többnyire faluról elszármazó írói miképpen tudják falunosztalgiaikból a tényleges faluképet kibontani s azt egy érvényes valóságkép szepiróilag is érvényes hivatkozási keretévé tenni. (Vannak persze az eredettől végképp függetleníthető illúziók is, s ezek Sütő nagy sikerű könyvében, az *Anyám könnyű álmot ígér*ben is fellelhetőek.) Vagy: mennyire tud az irodalom hozzájárulni a városi ember korszerű tudatának és magatartásának szepiróilái kifejezéséhez? Továbbá: mennyire pontosan tudja jellemezni az irodalom a társadalom politikai valóságát a maga eszközeivel s nem a külső elvárásoknak megfelelően; az ember és a hatalom viszonyát a maga történelmi problematikájában és antropológiai mélységeiben (ahogyan éppen Sütő kívánta megtenni drámáiban)?

A társadalmi igényre és kihívásra — nyilván, fontos közéleti tevékenységéről sem szabad megfeledkeznünk — Sütő irodalmi választ adott. Gondolkodásában, értékvalasztásában, a formateremtésben és a kifejezés módjában és stílusában nagyon átgondolt preferencia, a legpróbb részletekig kimunkált választás nyilatkozik meg. Kultúránk, irodalmunk ama vonulatai, írói és művei iránt, amit közkeletű kifejezéssel a sorskérdések irodalmának nevezünk. (Talán főlőleges is ezt jellemezni, hiszen valamilyen módon a magyar irodalom egésze sorsirodalom, s erre épül esztétikai gondolkodásunk és ízlésrendszerünk, a maga itt-ott megnyilvánuló kizárólagosságaival, persze.) Ennek a gondolatrendszernek van egy letagadhatatlan (és tagadhatatlanul lelkesítő) perspektivikus adottsága, imperatívusza —, hogy ti. bármilyen is legyen a jövő, az a gondolkodás, cselekvés és attitűd kikerülhetetlen és elszabotálhatatlan imperatívusza. Ahogyan a *Naplójegyzet befejezett drámákról* című írásban olvassuk: „Három dráma (*Egy lócsiszár virágvásárnapja; Csillag a máglyán; Káin és Abel*) az emberi történelemnek három pillanatából, a múltból fel-

idézve, az egyetlen lehetséges látószög alapján, amely a Jelené, hisz tulajdonai vagyunk minden idegszálunkkal. Ilyenformán a történelemben és mitológiába költöztek — a képzelet aranytombitáinak szaván elindulva — olyan szem sugarán vonulnak keresztül, amely óhatatlanul rájuk veti a jelen tapasztalatainak fényét-árnyékát. Viszonzásképpen ezt teszik maguk is annak igazolásaképpen, hogy a múlt, a Megtörtént: bennünk lakozik, amiként mi is táplálékai vagyunk az étvágytalansággal sosem válóható jövőnek. E hármas egységben élve, a már említett kény-nyer parancsára vizsgáljuk magunkban a történelmet s lehetséges útjainkat a történelemben. Mert végül is az a fontos: hátunkon a múltnak terheivel merre tartunk? A derengő horizonton hol fényesebbek a reménység jelei? (226.) (A történelmi szemlélet a maga sajátos módján érvényesül: a Sütő-drámák központi ketős-alakjaiban mindig a jelen—múlt—jövő különböző variációi szólnak meg a személyiség magatartásában, meggyőződésében és cselekedeteiben; a fizikai megsemmisülés és morális bukás ketősségéből mindig kirajzolódik az antropológiai perspektíva, még ha el is fedi a történetit.)

Ebből a szempontból ugyanakkor jellemezhető Sütő András helye egy tágabban értelmezett irodalomtörténeti folyamatban is. A sorskérdés itteni viszonyokban létrehozta a történetileg legeredatibb erdélyi műfajt: a napló, emlékirat és az értekező próza sajátos erdélyi formaváltozatát. Sütő András esszéi (s főként az *Istenekek és falovacskák* darabjai) a magyar esszéírás hagyományában mindenképpen a régi erdélyi értekező- és memoáriróadalom hangzását és szellemét képviselik. Többnyire történelmi tárgyú és társadalmi jelentésű — terjedelmükben szűkre szabott, de intenzitásukban mély, az értekező magyar próza áttetsző és zengő körmondatában megszólaltatott — gondolatokat tartalmaznak, amelyeknek rendszerében Sütő a leginkább Tamásira jellemző fordulatosságát, a gondolat rejtésében, megcsillantásában megnyilvánuló, a szemléletet megragadó és kisajátító nyelvi magatartást és gondolati-nyelvi formát alkalmazza. Természetesen saját, a huszadik századi magyar irodalom számos vívmányát hasznosító invenciorendszerében. Az egyik legfontosabb szerepet játszó trópus ebben a metafora — fontos szemléleti indoklással (s innen néha az esszék költői világa). Egy beszélgetésnek szövegében olvassuk: „A képiség kultúrája az ember önkifejezésének szüntelen gazdagodásából fakad. A kép: átütő szikra két pólus között, amelynek némelykor roppant távolságát a tárgyas részletezés vagy összegezés képtelen áthidalni. A metafora ilyenformán a széteső világnak is arany abroncsa lehet. Olyan civilizációban, amely mind szigorúbb tárgyiasságra kényszeríti az embert, reális veszély az ember érzelmi világának elsőkélyesedése.” (234.) Ennek a stílusnak fontos jellemzője továbbá az aforizma is, a tömörítés; aforizmái néha a drámák előadását is virtuálisan megállítva irányítják a figyelmet egy-egy gondolatra.

A nyelv tehát a szó legkonkrétabb értelmében anyaga (s nemcsak kifejezési eszköze) Sütő írásainak, s ez a tény esztétikai oldalról nyomatékosítja a nyelvről vallott kötelező érvényű világnézeti-politikai természetű nézeteit, amelyek a nyelvhasználatot a létezés feltételének, a szabad nyelvhasználatot pedig a nemzetiségi lét elidegeníthetetlen jogának tekintik: „Nyelvében él a nemzet, idézzük ma is a reformkor jelszavát, hozzátéve: és az akármiféle *nemzetiség* is. A nyelv ilyenformán az élet fogalmának szintjére emelkedik.” (237.) (Emlékezzünk arra, hogy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* éppen az eszmélet könyve, a nyelvi ontogenezis közvetlen folyamatának leírása.)

Az *Évek — hazajáró lelkek* már csak azért is fontos könyv, mert az a szinte harminc esztendő, amelynek publicisztikai terméséből válogat, nagymértékben megvilágítja a pálya alakulását, a művek alkotásának egyes problémáit, mellesleg az irodalomtörténet számára is fontos adalékokat szolgáltat — már csak az egyes írásokhoz fűzött kommentárok miatt is. (Miert nem jelentek meg idejünkben, miért úgy jelentek meg, ahogy megjelentek stb.)

Nyomon követhetjük a bevallott preferenciákat, a bevallott hatásokat, ennél fogva ez a könyv az alakulás egyfajta kalandja és krónikája is. Amelybe Sütő beleszővi az alakulás predestinációját; a szülőföldet, annak mélységes elesettségével, szegénységével, könyvhiányával egyfelől, s morális és szerves kulturális értékeivel másfelől.

Nagyon sommás áttekintésben: alapvető irodalmi élmény Móricz Zsigmond *Légy jó mindhaláligja* (érdemes volna egyszer utánanézni, hogy a magyar irodalom hány alkotójának alapélménye még), az indításban nagy szerepet játszik Veres Péter, a pálya alakulásában a Móricz-kollégium és Gaál Gábor — sokféleképpen. Az ötvenes évekre a kötet szerkezete szerint jellemző még a közvetlen-kirtikai viszony a nemzedéktársakhoz s a leginkább morális indítékú aktivizmus a romániai magyar irodalom alakulásában-alakításában. Sütő mindvégig elkötelezett érdeklő-

déssel fordul a szűkebb pátria nagyjai: Apáczai Csere János, Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Kós Károly, Nagy Imre és mások életműve s a pályakepek tanulságai felé — természetesen a tanúságtéves szándékával is. A kötet utolsó harmadában ott sorakoznak a nekrológok: a (romániai) magyar irodalom hetvenes évekbeli vereszettségének számbavételeként. Továbbá a férfikor delére érkezett pályatársak (Bajor Andor, Kányádi Sándor) köszöntése s közben — hol utalásként, hol pedig önálló tárgyként — a hivatkozások: Illyés Gyulára, Németh Lászlóra, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Természetesen érezni lehet Sütő művein más hatásokat is: csakhogy az is jellemző, hogy azokról nem beszél.

A fentiekből felsejlik egy olyan esztétikai rendszer, amelynek uralkodó jellemvonása, hogy *kötőhatalom*, s amely szemmel láthatóan szervezi és vezeti az életnek s az irodalmi formáknak Sütőre jellemző együttesét. Az eszméknek, élményeknek s azok szimbolizációjának a rendszerét, az ítéleteknek és ítéltkezési szokásoknak a belső kódját, a normákat és elvárásokat. Egyszóval a kritika és konvenció világát.

A kritika a fenti alakzatot tárgyszerűen érvényesíti a társadalmi, politikai és irodalmi jelenségek külső és belső struktúrájára.

Kritikai attitűdjét Sütő tételesen is kifejezi egy 1955-ös naplórészletben, s értelmezésében a kritika teljes, amennyiben irodalomkritika és társadalomkritika közé nem von határvonalat, de ennél többről is szó van. Nevezetesen arról, hogy magának az irodalomnak is hangsúlyos társadalomkritikai funkciót tulajdonít: „minden esztétikán túl és innen: döntőnek azt tartom, hogy a kritika miként vélekedik az irodalom elemi jogairól a társadalom negatív jelenségeinek dolgában. Hogy bíráló tekintetét az államapparátus lépcsőjének hányadik fokáig emelheti [...]” (16.)

Az irodalmi-esztétikai jelenségek megítélésében Sütő András következetesen végig is viszi az itt megfogalmazott álláspontot: önkritikailag is, a lelkiismeretig. S egyben egy adott irodalomtörténet kritikai anatómiájának eszmei koordinátáit vonja meg, amikor ezt írja *Lantosok és kritikusok* című, 1957-ben nem publikálható írásában: „Sok keserves tapasztalat árán tanultam meg, hogy az emberi lélek, amelyre hatni akarunk, nem kísérleti nyúl, sem tengerimalac. Az író pedig nem csupán lantos, de kritikus is korának. Persze, miután eltörtött a tengely, mindenki azt hajtogatja: tudott volna jobb utat is. Fölfedett bajokra visszalövődzni nem dicső dolog, de szükségé válik, ha a királykisasszony lábának faricskálói műveletüket mesének nyilvánítják. Az író azonban önvizsgálat nélkül nem léphet előbbre. Ez az önvizsgálat pedig elkerülhetlenné teszi a beismerést: ott is lantosok voltunk, ahol kritikusoknak kellett volna lennünk. Részesei voltunk az újnak, a jövőbe mutatónak kimondásában. De részesei voltunk az elhallgatásnak is a »kényes kérdésekben«.

»Mert növeli, ki elföldi a bajt.« S ha visszapillantok az elmúlt esztendőkre, sok megiratlan fájdalom sötétlik elém számonkérően. Az osztályharc szüntelen éleződésének — élesítésének — sztálini tételével és gyakorlatával sújtott ártatlan ember emléke elibéd áll és azt kérdi: miért nem szólaltál meg?» (113—114.)

A lelkiismeret szabadságának a feltételét végső soron Sütő is a kritikai öntudat állandó képviselésében látja. S itt nem feledkezhetünk meg az öntudat alapjának a mibenlétéről sem, amely a sorsirodalom vállalt és művelt hagyományában a közösség. Az íráshoz fűzött jegyzetében hangsúlyozza, hogy a közösség „az egyetlen gond, amelyért érdemes — és szükséges — írónak lenni. A már idézett, Mezei Andrással folytatott beszélgetésben a költészetre vonatkoztatva konkretizálja a gondolatot, mégpedig sajátos viszonyrendszerben: „elválasztható-e a költészet funkciója attól a közösségtől, amelynek a nyelven megszólal? S amelynek élete, sorsa, törekvése, kinja, vágya, létérése, eszmélete, eszméletlensége csap épp hogy a szemünket nem veri ki? Én a magam számára ebből meritem a funkció értelmét: egy adott kollektivitásból s a tényből, hogy annak része vagyok, nem pedig a már-már évenként meghirdetett »új hullámokból«. Ezzel nem tagadom létjogosultságukat.” (236.) A hagyományos megfogalmazások kimerült rendszerében mindenképpen újszerű Sütő kifejezése, hogy ti. az alkotás funkciójának értelme a közösségből s az alkotó odatartozásából ered.

(A közösség ebben a rendszerben változó terjedelmű fogalom, leggyakrabban azonban a nemzetiségi lét alapján létrejövő történelmi kollektivitást — illetve ennek megkerülhetetlen érvényű etikai kötelezettségét jelenti.)

Végeredményben tehát a helyes történelmi út eltéveszthetetlen a társadalmi entitás oldaláról; ennek szerepe: a nyelv és az irodalom az alkotót az ontológiáin túl erkölcsi viszonyba hozza a közösséggel, a kritikai attitűd lelkiismeretileg nélkülözhetetlen módján is.

Ha a kritika kiváltképpen a nyilvánosság viszonymechanizmusa, a konvenció már sokkal közvetlenebbül utal az alkotó és a művek bensőséges világára. Ugyanis a konvenció az az alakzat, amellyel az író meghatározza művének belső világát, körülhatárolja annak a maga és feltehetően mások számára is érvényes területét, felépíti az elemek kapcsolódásának szabályait. Ezen a nyelvezeten elsősorban önmagával beszél. A konvenció ugyanakkor kettős jelentésű: a szuverén író szerződése önmagával világa szabályainak betartására, s fogadás arra, hogy e világ megértésében az olvasók, a nézők vagy a hívek is ezt a konvenciórendszert érvényesítik. Mert a közönyösek, a tudatlanok és értetlenek, valamint az ellenségesek természetesen nem ezt fogják érvényesíteni.

Sütő műveinek gondolati rendszere, preferencia- és ízlésvilága szerves, zárt rendszer. Konvencióalakzata szigorú: van amit kötelező érvénnyel vállal, képvisel és ír — mindenkire kötelező érvénnyel, szintén a sorsirodalom értékrendszerének megfelelően. Persze sok olyan ember van, aki alkatilag képtelen a szabályszerű műélvezetre, vagy sok olyan van, aki vagy nem fogadja el, vagy másképpen értelmezi a normákat és kánonokat. Sütő azonban bizik a helyes történelmi tudat alakzatainak egyértelműsíthetően kollektív felfogásában — egyre inkább elzárkózva a kizárólagos érvényesítés előjogától (amint azt legutóbbi vitairatai már tanúsítják).

Csak segítheti ennek a zárt és szigorú világnak és műalkotásrendnek a megértését, ha konvenciórendszere elsajátítására, megtanulására és élvezésére s demokratikus választására egyre több kilátást és esélyt enged, ad és érvényesít. Növelve annak meggyőző erejét, hatásképességét, hiszen a szigorú sors elfogadása és választása nélkülözhetetlenül tartalmazza a jövő előéletét, a ragaszkodást hozzá, vagy éppenséggel szeretetét, legalább a szó értelmi jelentésében. Nemhiába volt képes a Periklész korabeli athéni polgár sorsának színházában három napot tölteni egyfolytában.

S talán éppen a sorsproblémák közös értelmezhetősége teszi lehetővé a történelmi folyamat további artikulációinak módját, talán ez lesz az a vonulat, amely a közösség útján ismét problematikussá, nyitottá teszi Sütő szerves, zárt szabály- és konvenciórendszerének egyre entropikusabb alakzatait. Az is elképzelhető, hogy a drámákban nem két, hanem több főszereplő vívja majd az alternatívák harcát a történelemért.

De ez már a nyolcvanas évek irodalmának problémája.

Kinzó szakaszossággal bukkann fel Sütő gondolatai között az irodalmi provincializmus kérdése: hogy vajon hiteles-e művészileg s milyen fokon az irodalmunkból kiolvasható társadalomkép, történelmi folyamat és antropológia? A választ egy 1958-as megfogalmazás a „Vissza önmagunkhoz!” jelszóval adja meg, vissza — világirodalmi mércével. Azóta már egy nemzedék felnőtt a hetvenes évekbeli Sütő-műveken, s hogy — a provincializmusra visszatérve — ma már korrigálnunk kell a világirodalomra tekintés mechanikus szempontját, azt — éppen az elmúlt évtized tanulsága alapján — Sütő András műveinek is nagymértékben köszönhetjük. Értékeiknek, a magyar kultúrában játszott szerepüknek, az öntudat megtartásának s jövőigényes alakításának okán.

Denes Sándor: Falitál